

انتظارات ایرانیان از ایران‌شناسی روسیه^۱

محسن شجاعی^۲

چکیده

ایران‌شناسی روسیه همواره از سوی ایرانیان به عنوان منبعی برای طرح و بحث مسائل جدی و پرسش برانگیز درباره تمام جنبه‌های تاریخ و فرهنگ ایران مطرح بوده است. با وجود این پس از فروپاشی شوروی و پیشرفت‌های به دست آمده در این حوزه انتظار می‌رفت که ایران‌شناسان روسیه به بازاندیشی نظرات و داوری‌های پیشین خود بپردازند. از سوی دیگر با توجه به دسترسی این گروه از ایران‌شناسان به آرشیوها، اسناد و مدارک کمیاب که پیشتر دسترسی به آنها هیچ مقدور نبود، انجام پژوهش‌های بنیادین با تکیه بر این دست مدارک و اسناد خواسته دیگر جامعه علاقه‌مند ایران از آنان است. در این مقاله با ذکر نمونه‌های مشخص از هر یک از موارد پیش گفته، نویسنده انتظارات یاد شده را مطرح کرده و مورد بحث قرار داده است.

کلید واژگان: ایران‌شناسی روسیه، ایران‌شناسی شوروی، ترجمه آثار ایران‌شناسی.

۱. این مقاله همراه با برخی تغییرات و اضافات برگرفته از متن سخنرانی نگارنده در چهارمین همایش ایران‌شناسان روسیه در آذر ماه سال ۱۳۹۷ (مسکو) است.

۲. استادیار دانشگاه آزاد اسلامی دپارتمان مترجمی زبان روسی واحد تهران شمال. m_shojaee@iau.tnb.ac.ir

مقدمه

در میان ایرانیانی که به جنبه‌های گوناگون تاریخ میهن خود علاقمند هستند، ایران‌شناسی روسیه (هم در دوران تزاری و هم در دوران شوروی) همواره یادآور پرسش‌های بحث‌انگیز بوده و هست. این نکته‌ای است که هم در مباحث تاریخی، هم در مطالب مربوط به دین و مذهب و هم در بحث‌های زبان‌شناسی ایرانی دیده می‌شود. تا چند دهه پیش ترجمه و انتشار هر یک از آثار ایران‌شناسان شوروی در ایران بحث‌های داغی به راه می‌انداخت، زیرا ژرفا و گستردگی پژوهش‌های آنان اجازه نمی‌داد تا نظرات ارائه شده در کتاب‌ها و مقالات‌شان نادیده گرفته شود. این وضعیت از یک سو ریشه در توان علمی محافل دانشگاهی روسیه داشت و از سوی دیگر از دسترسی بی‌واسطه ایران‌شناسان روس به منطقه گسترده‌ای ناشی می‌شد که در سده ۱۹ به قلمروی روسیه درآمده بود. این منطقه، قفقاز شمالی و جنوبی در غرب دریای مازندران و بسیاری از شهرها و مناطق ماوراءالنهر تاریخی در شرق این دریا را در برمی‌گرفت. به هر روی نام‌هایی همچون بارتولد^۱، ژوکوفسکی^۲، دیاکونوف^۳، لوکونین^۴، آرانسکی^۵، پتروشفسکی^۶ و بسیاری دیگر از نام‌های ایران‌شناسان روس و شوروی برای ایرانیان نام‌های آشنایی هستند. سهم این دانشمندان برجسته در خودشناسی تاریخی اقوام ایرانی بسیار است. اما با توجه به اصالت و نوگرایانه بودن بسیاری از آثار ایران‌شناسان روس و شوروی، ایرانیان انتظار دارند که در دوره پسا شوروی نیز ایران‌شناسی روسیه ضمن ادامه راه پرافتخار خود، در مسیر حذف کاستی‌ها، بازبینی پاره‌ای از نظرات ایدئولوژیک و پاسخ‌گویی به برخی مسائل که از گذشته و بدون پاسخ درخور باقی مانده‌اند، گام بردارد. به برخی از این مسائل در ذیل اشاره خواهد شد.

می‌توان مسئله خط میخی فارسی باستان را به عنوان نخستین نمونه مطرح کرد. آیا داریوش اول این خط را اختراع کرد یا تنها آن را اصلاح نمود و برخی نویسه‌ها را به منظور نشان دادن بهتر آواهای زبان فارسی باستان همگون‌سازی کرد؟ آیا کلام آخر در اینجا از آن واسیلی واسیلی یویچ استرووه^۷ است که نظراتش در مقاله‌ای پس از مرگش در سال ۱۹۶۸ منتشر شد (Struve, 1968) یا، آن گونه است که دکتر بدرالزمان قریب، زبان‌شناس برجسته ایرانی در یکی از سخنرانی‌هایش مطرح

1. Vasilii Vladimirovich Bartol'd
2. Valentin Zhukovskiy
3. Igor Mikhailovich D'iakonov
4. Vladimir Grigor'evich Lukonin
5. Iusif Mikhailovich Oranskiy
6. Ilya Pavlovich Petrushevskiy
7. Vasily Vasilievich Struve

ساخته است؟ (قریب، ۱۳۸۷). واسیلی استرووه در پایان مقاله یاد شده که با رجاعات و زیرنویس‌های فراوانی نیز همراه است، نتیجه می‌گیرد که خط میخی فارسی باستان به احتمال فراوان از ساخته‌های داریوش یکم نیست، بلکه به دوران دولت ماد باز می‌گردد، نکته‌ای که در عنوان مقاله نیز به آن اشاره می‌کند.^۱ امروز با در دست بودن داده‌های تازه این مسئله بی‌تردید نیازمند بررسی بیشتر است. نمونه دیگر مسئله‌ای است که پیوند تنگاتنگ با ایدئولوژی رسمی اتحاد شوروی داشته است. سخن از شیوه تولید آسیایی است. در این موضوع نیز تا چه اندازه واسیلی استرووه برحق است؟^۲ آیا در جوامع باستانی ایران و میان‌رودان نظام برده‌داری حاکم بوده است؟ آیا نیروی تولیدی اصلی در شرق باستان از برده‌ها تشکیل می‌شد؟ این مسئله نیازمند پاسخ مشخصی است. البته مقاله‌ای که اخیراً سرگی باریسوویچ کریخ^۳، تاریخدان دانشگاه دولتی امسک، با عنوان «تاریخ یک شکست: مبارزه آکادمیسین نیکولسکی در راه فهم ساختار اجتماعی جوامع شرق باستان» (Krikh, 2018) منتشر کرده، تا حدودی ابعاد شدیداً ایدئولوژیک این مسئله را روشن ساخته است. وی در این مقاله به شرح بحث‌ها و مجادلات نیکالای میخائیلوویچ نیکولسکی^۴ (۱۸۷۷-۱۹۵۹)، از شرق‌شناسان دانشگاه مینسک (بلاروس) و از مخالفان نظریه وجود شیوه تولید برده‌داری در شرق باستان، با واسیلی استرووه می‌پردازد. اما کریخ در کنار ضعف روش نیکولسکی، دور بودن وی از مراکز اصلی شرق‌شناسی در شوروی (مسکو و لنینگراد) را از عوامل اصلی شکست وی در این مجادله علمی-ایدئولوژیک به شمار می‌آورد.

نمونه دیگری که نیازمند روشن‌سازی است، در حوزه زبان‌های ایرانی جای می‌گیرد؛ در حالی که در شاهکار چندجلدی ایران‌شناسی شوروی و روسیه، یعنی مبانی زبان‌شناسی ایرانی (Osnovy, 1979) (2010) به روشنی بیان شده است که فارسی، لری و بختیاری را می‌توان گونه‌های گویشی یک زبان دانست (Kerimova, 1982: 287)، پس بر چه پایه‌ای ایران‌شناس فقید، روسلان لازاریویچ تسابولوف^۵ که فرهنگ ریشه‌شناسی زبان کردی را نیز نوشته است (TSabolov, 2001, 2010)، گویش لری را به زبان کردی منسوب می‌کند که یک زبان ایرانی شمال غربی است (تسابولوف، ۱۹۹۷: ۱۶۶) و به این نکته توجه نمی‌کند که گویش لری نشانه‌های آشکاری از شاخه جنوب غربی زبان‌های ایرانی دارد.

۱. ترجمه عنوان مقاله استرووه چنین است: «اصلاح خط از سوی داریوش یکم (بند ۷۰ کتیبه بیستون) و دست‌آورد بزرگ فرهنگ قوم ماد».

۲. واسیلی واسیلی یویچ استرووه (۱۸۸۹-۱۹۶۵) از خاورشناسان به نام شوروی بود که در نوشته‌های خود به شدت از نظریه وجود نظام برده‌داری در شرق باستان جانبداری می‌کرد. برای نمونه ر. ک. به: (Struve, 1934).

3. Sergey Borisovich Krikh

4. Nikolay Mikhailovich Nikol'skiy

5. Ruslan Lazarevich TSabolov

مسئله دیگر در حوزه زبان‌های ایرانی مربوط به تقطیع هجایی در زبان فارسی است. تمام زبان‌شناسان ایرانی با هم‌رایی، وجود واکه^۱ در آغاز هجا را در زبان فارسی رد می‌کنند. اما ایران‌شناسان روسیه همچنان به وجود هجاهای به اصطلاح «ناپوشیده»^۲ که با واکه آغاز می‌شوند (هجاهای V, VC, VCC) اعتقاد دارند.^۳

نکته دیگری که باید بدان پرداخت آن است که دسترسی نسبتاً آزادانه ایران‌شناسان روسیه به آرشیوها و مخزن‌های گوناگون کتابخانه‌ها به آنان این امکان را می‌دهد تا پیچیده‌ترین مسائل تاریخی را با تکیه بر مدارک آرشیوی باز بشکافند. از این رو انتظار می‌رود که ایران‌شناسان روسیه بیشتر پژوهش‌هایی را منتشر کنند که مبتنی بر اسناد و مدارک موجود در آرشیوها هستند. از جمله اینگونه پژوهش‌ها در دوره شوروی می‌توان اثر دو جلدی پتر پاولوویچ بوشیف^۴ را نام برد (Bushev, 1976; Bushev, 1987) که در آن «بر پایه آرشیوهای روسی»^۵ به بررسی آغاز روابط دیپلماتیک میان ایران صفوی و روسیه سده‌های ۱۶ تا ۱۷ میلادی پرداخته شده است. این کتاب به بهترین شیوه مجموعه مطالب تاریخی مربوط به موضوع و تحلیل ژرف آنها را در خود گرد آورده که متأسفانه تاکنون به فارسی ترجمه نشده است.

اما پژوهش بنیادینی که در دوره شوروی انجام گرفته و برخلاف نمونه پیشین ترجمه‌های گوناگونی از آن در دست است، کتاب فرهنگ مسلمانان نوشته واسیلی ولادیمیروویچ بارتولد، شرق‌شناس بسیار پرآوازه روس است. اصل این اثر در سال ۱۹۱۸ در پتروگراد (سن پترزبورگ کنونی) منتشر شده و در جلد ششم مجموعه آثار^۶ جلدی این دانشمند نیز به چاپ رسیده است.^۶ این نوشته را نخستین بار علی‌اکبر دیانت ترجمه کرد و در سال ۱۳۳۷ در تبریز منتشر شد (بارتولد، ۱۳۳۷). سپس در سال ۱۳۸۳ بار دیگر عباس به‌نژاد ترجمه دیگری از آن ارائه کرد (بارتولد، ۱۳۸۳). و بار آخر نیز در سال ۱۳۸۹ ترجمه سوم این کتاب از لیلا ربن‌شه به چاپ رسیده است (بارتولد، ۱۳۸۹) که البته به دلیل ترجمه از اصل روسی، به دست مترجمی که آثار دیگری از ایران‌شناسان روس را از زبان روسی ترجمه کرده، انتظار می‌رود نسبت به دو ترجمه پیشین برتری داشته است.

۱. مصوت

۲. اصطلاح «هجای ناپوشیده» (неприкрытый слог) برگرفته از (Poliakov, 1988: 151) است.

۳. برای نمونه ر. ک به (Poliakov, 1988: 150-152; Rubinchik, 2001: 36).

4. Petr Pavlovich Bushev

۵. کلمات داخل گیومه برگرفته از عنوان همان کتاب است.

۶. ر. ک به (Bartol'd, 1966).

از دیگر پژوهش‌های بنیادینِ دوران شوروی که بر پایهٔ اسناد موجود در آرشیوها انجام شده بود، می‌توان از آثار اولگا آلکساندریونا سوخاریوا^۱ و آلکسی میخایلوویچ ماتوی یف^۲ نام برد که از مهاجران و اسیران ایرانی در شهرهای خان‌نشین آسیای میانه در پایان سدهٔ ۱۹ و آغاز سدهٔ ۲۰ میلادی می‌نوشتند.^۳ کتاب‌ها و مقالاتی که دو پژوهشگر یادشده در این زمینه نوشته‌اند، همانندی ندارد.

اما در دوران پساشوروی یکی از نخستین آثار ایران‌شناختی که «بر پایهٔ مطالب آرشیوهای که بیشتر بسته بودند» (Persits, 1996: 4) نوشته شده و در میان کتاب‌خوان‌های ایرانی با استقبال روبه‌رو شد، کتاب کوچکی از مایسی آرونوویچ پرسیتس^۴ با عنوان *گویای تجاوز خجولانه است*. این کتاب دربارهٔ روابط پیچیدهٔ جنبش جنگل در شمال ایران در آغاز سدهٔ ۲۰ میلادی و حکومت جوان شوروی است. در ایران کتاب پرسیتس با دو ترجمه از دو مترجم گوناگون (پرسیتس، ۱۳۷۹؛ پرسیتس، ۱۳۸۴) چندین بار منتشر شده و در پیشاور پاکستان نیز به ترجمهٔ عزیز آریانفر، مترجم افغانستانی، به چاپ رسیده است (پرسیتس، ۲۰۰۰). همچنین به لطف نقدی که نینا میخایلوونا مامدووا^۵، رئیس بخش ایران در انستیتوی خاورشناسی روسیه، در مجلهٔ *واستوک (شرق)* نوشته است (Mamedova, 2018)، کتاب مستند جدیدی مطرح شد که در آن به یکی از بحث‌برانگیزترین مسائل در تاریخ روابط ایران و روسیه پرداخته شده است: *جنگ‌های ایران و روس در سده ۱۹ میلادی*. اما این کتاب را که در آن وضعیت سپاه ایران در این دورهٔ تاریخی حکایت شده است، نه ایران‌شناسان، بلکه دو تن از کارشناسان تاریخ روسیه در دانشگاه فدرال قفقاز شمالی نوشته‌اند (Krugov; Nechitailov, 2016).

از پژوهش‌های بسیار سودمند و مبتنی بر منابع آرشیوی که ایران‌شناسان روسیه انجام داده‌اند و باید از آن قدردانی شود، کتاب تاریخ شکل‌گیری مرزهای روسیه با ایران است که لیودمیل کولاگینا^۶ و یلنا دونایوا^۷، از ایران‌شناسان انستیتوی خاورشناسی فرهنگستان علوم روسیه آن را نوشته‌اند (Kulagina; Dunaeva, 1998). چگونگی شکل‌گیری مرزهای کنونی ایران با همسایگانش بی‌شک از پرترفدارترین مباحث حوزهٔ ایران‌شناسی است. بهرام امیراحمدیان، پژوهشگر حوزهٔ اوراسیا،

1. Ol'ga Aleksanrovna Sukhareva

2. Aleksei Mikhailovich Matveev

۳. نگارنده پیش از این از آثار مربوط به ایرانیان شهرهای آسیای میانه در دورهٔ تاریخی یادشده یک اثر را ترجمه (ماتوی یف، ۱۳۷۱) و یک اثر را نیز بازنویسی و منتشر نموده است (عینی، ۱۳۷۲).

4. Moisei Aronovich Persits

5. Nina Mikhailovna Mamedova

6. Liudmila Kulagina

7. Elena Dunaeva

پس از آشنایی با این کتاب، آن را به دست آلکساندر چولوخادزه، دانشجوی گرجستانی دکترای زبان فارسی می‌سپارد تا آن را ترجمه کند (کولاگینا و دونایوا، ۱۳۸۸). سپس پیشگفتار مبسوطی به کتاب افزوده و برخی نکات مورد بحث در متن را نیز در زیرنویس‌ها توضیح داده است. با وجود این، به دلیل ذکر برخی مسائل تاریخی در این کتاب که از دید روسیه طرح شده و با آنچه پذیرفته ایران‌شناسان دیگر کشورهاست، تفاوت بسیار دارد، کتاب نیازمند نقدی جدی است که هنوز از سوی ایرانیان یا ایران‌شناسان کشورهای دیگر انجام نگرفته است.

اثر لانا راوندی فدایی، از پژوهشگران انستیتوی خاورشناسی مسکو و تورج اتابکی، پژوهشگر ارشد در پژوهشکده تاریخ اجتماعی دانشگاه لیدن هلند، با عنوان قربانیان زمانه (Atabaki & Ravandi Fadai, 2016) را که درباره کارگران مهاجر ایرانی در قفقاز در پایان سده ۱۹ و آغاز سده ۲۰ میلادی است، باید از زمره آثار بنیادین دانست. این دو نویسنده بر پایه جست و جوی طولانی در آرشیوها موفق شده‌اند برخی از ناشناخته‌ترین گوشه‌های تاریخ روابط مردمان دو کشور ایران و روسیه در منطقه قفقاز را روشن سازند.^۱

نتیجه‌گیری

با توجه به مطالب بیان شده، می‌توان نتیجه گرفت که واکنش‌هایی مانند ترجمه دوباره و بازچاپ‌های متعدد کتاب مایسی پرستس یا ترجمه بی‌درنگ کتاب قربانیان زمانه نشان‌دهنده رویکرد مثبت جامعه ایرانی به پژوهش‌های بنیادینی است که از سوی ایران‌شناسان روسیه انجام می‌شود. سنت پر بار ایران‌شناسی روسیه نیز نشان داده است که چشم داشت ایرانیان به پژوهش‌های جدید ژرف و همه‌جانبه درباره ایران از سوی دانشمندان روس بی‌شک تحقق خواهد یافت.

کتابنامه^۲

- اتابکی، تورج؛ راوندی فدایی، لانا. (۱۳۹۶). «همشهریان، مهاجران فصلی ایرانی در روسیه تزاری». ترجمه آبتین گلکار. نگاه نو. سال ۲۷. ش ۱۱۶. صص ۹۳-۱۱۰.
- بارتولد، واسیلی ولادیمیروویچ. (۱۳۳۷). فرهنگ و تمدن مسلمانان. ترجمه و توضیح علی‌اکبر دیانت. تبریز: ابن سینا.
- بارتولد، واسیلی ولادیمیروویچ. (۱۳۸۳). فرهنگ و تمدن اسلامی. مترجم عباس به‌نژاد. ویراسته

۱. این کتاب اکنون در حال ترجمه به زبان فارسی است و به زودی در ایران منتشر خواهد شد. ر.ک. به: اتابکی، راوندی فدایی، ۱۳۹۶.

۲. نام و نام‌خانوادگی نویسندگان در منابع روسی برای جستجوی راحتتر خوانندگان نخست به زبان انگلیسی، سپس به زبان روسی نوشته شده است.

- مرتضی اسعدی. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
- بارتولد، واسیلی ولادیمیروویچ. (۱۳۸۹). فرهنگ اسلامی. ترجمه لیلا ربن‌شه. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- پرسیتس، مایسی آرونوویچ. (۱۳۷۹). بلشویک‌ها و نهضت جنگل. ترجمه حمید احمدی. تهران: مؤسسه نشر و پژوهش شیرازه.
- پرسیتس، مایسی آرونوویچ. (۲۰۰۰). تجاوز بی‌آزرمانه (پیرامون تجاوز به ایران و بخارا در سال‌های ۱۹۲۰ - ۱۹۲۱). ترجمه عزیز آریانفر. پیشاور: سباکتابخانه، مرکز نشراتی میونه.
- پرسیتس، مایسی آرونوویچ. (۱۳۸۴). دخالت شوروی در جریان نهضت جنگل در سال‌های ۱۹۲۰-۱۹۲۱. ترجمه ابوالفضل کیانی بختیاری. زیر نظر کیانوش کیانی هفت لنگ. تهران: نشر شاهد.
- تسابولوف، روسلان. (۱۹۹۷). «تاریخ بعضی کلمات کردی». مقاله‌های پژوهشی در زبان‌ها و ادبیات ایران، افغانستان و تاجیکستان. شماره نخست. مسکو: انستیتوی کشورهای آسیا و آفریقا، وابسته به دانشگاه دولتی مسکو، کرسی زبان‌ها و ادبیات ایران، افغانستان و تاجیکستان. صص ۱۶۶-۱۷۳.
- عینی، صدرالدین. (۱۳۷۲). «نزاع شیعه و سنی در بخارا، یک توطئه». بازنویسی محسن شجاعی. مجله مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز. سال ۲. ش ۲. صص ۳۷-۴۸.
- قریب، بدرالزمان. (۱۳۸۷). «خط میخی فارسی باستان». نخستین مجموعه سخنرانی‌های مشترک فرهنگستان زبان و ادب فارسی و بنیاد ایران‌شناسی. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی. صص ۴۳۵-۴۶۲.
- کولاگینا، لیودمیلا؛ دونایوا، یلنا. (۱۳۸۸). تاریخ شکل‌گیری مرزهای روسیه با ایران. به کوشش بهرام امیراحمدیان. تهران: سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
- مائوی یف، آلکسی میخایلوویچ. (۱۳۷۱). «تاریخچه حضور ایرانیان مهاجر در آسیای مرکزی در نیمه دوم سده ۱۹ و آغاز سده ۲۰ میلادی». ترجمه محسن شجاعی. مجله مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز. سال ۱. ش ۳. صص ۱۱۷-۱۴۹.
- (Atabaki, Turaj) Атабаки, Тураджд; (Ravandi Fadai, Lana) Раванди-Фадаи, Лана Меджидовна. (2016). *Жертвы времени*. Москва: Российская Академия Наук, Институт востоковедения.
- (Bartol'd, Vasilii Vladimirovich) Бартольд, Василий Владимирович. (1966). *Сочинения. T. VI. Работы по истории ислама и Арабского халифата*. Москва: Восточная литература.
- (Bushev, Piotr Pavlovich) Бушев, Пётр Павлович. (1976). *История посольств и дипломатических отношений Русского и Иранского государств в 1586-1612 гг.: По русским архивам*. Москва: Наука.
- (Bushev, Piotr Pavlovich) Бушев, Пётр Павлович. (1987). *История посольств и дипломатических отношений Русского и Иранского государств в 1613-1621 гг.: По русским архивам*. Москва: Наука.
- (Kerimova, Aza Alimovna) Керимова, Аза Алимовна. (1982). «Лурские и бахтиярские

диалекты». *Основы иранского языкознания; новоиранские языки; западная группа; прикаспийские языки*. Москва: Наука. с. 287-315.

- (Krikh, Sergei Borisovich) Крих, Сергей Борисович. (2018). «История поражения. Н. М. Никольский в борьбе за понимание общественного строя древневосточных обществ». *Восток (Oriens)*. № 1, с. 13-22.

- (Krugov, Aleksei Ivanovich); Кругов, Алексей Иванович; (Nechitailov, Maksim Vladimirovich) Нечитайлов, Максим Владимирович. (2016). *Персидская армия в войнах с Россией, 1796-1828*. Москва: Фонд «Русские витязи».

- (Kulagina, Liudmila Mikhailovna) Кулагина, Людмила Михайловна; (Dunaeva, Elena Viktorovna) Дунаева, Елена Викторовна. (1998). *Граница России и Ираном: история формирования*. Москва: ИВ РАН.

- (Mamedova, Nina Mikhailovna) Мамедова, Нина Михайловна. (2018). «[Рецензия на книгу] А.И. Кругов, М.В. Нечитайлов. Персидская армия в войнах с Россией. 1796 – 1828гг.». *Восток (Oriens)*. № 2. с. 203-205.

- (*Osnovy iranskogo yazykozvaniya*) Основы иранского языкознания (серия). (1979-2010). Москва: Наука, Главная редакция восточной литературы.

- (Persits, Moisei Aronovich) Персиц, Моисей Аронович. (1996). *Застенчивая интервенция: о советском вторжении в Иран. 1920-1921 гг*. Москва: АИРО-XX.

- (Poliakov, Konstantin Ivanovich) Поляков, Константин Иванович. (1988). *Персидская фонетика: опыт системного исследования*. Москва: Наука, Главная редакция восточной литературы.

- (Rubinchik, Iurii Aronovich) Рубинчик, Юрий Аронович. (2001). *Грамматика современного персидского литературного языка*. Москва: «Восточная литература» РАН.

- (Struve, Vasilii Vasil'evich) Струве, Василий Васильевич. (1968). «Реформы письма Дария I (§ 70 Бехистунской надписи) и крупнейшие достижения культуры мидийского народа». *Этюды по истории Северного Причерноморья, Кавказа и Средней Азии*. Ленинград: Наука. с. 40-51, 225-228.

- (Struve, Vasilii Vasil'evich) Струве, Василий Васильевич. (1934). *Очерки социально-экономической истории древнего Востока*. Москва-Ленинград: ОГИЗ.

- (TSabolov, Ruslan Lazarevich) Цаболов, Руслан Лазаревич. (2001) *Этимологический словарь курдского языка. В 2 томах*. Москва: «Восточная литература» РАН.

- (TSabolov, Ruslan Lazarevich) Цаболов, Руслан Лазаревич. (2010) *Этимологический словарь курдского языка. В 2 томах*. Москва: «Восточная литература» РАН.